

Галина Весельська
Функціонування сурядних сполучників у поетичній творчості
М. В. Никончука

У статті проаналізовано основні закономірності у функціонуванні сурядних сполучників, визначено типові й нетипові вияви їхньої семантико-синтаксичної функції та окреслено коло найуживаніших із них.

Ключові слова: сурядний сполучник, складносурядне речення, семантико-синтаксична функція, транспозиційна семантико-синтаксична сфера.

Як відомо, у сучасній граматиці виокремлюють 6 семантичних груп сурядних сполучників¹. Вони виконують роль виразників або ж маркерів 6 основних семантико-синтаксичних відношень – єднальних, протиставних, зіставних, розділових, градаційних та приєднувальних².

В україністиці на матеріалах текстів художнього, публіцистичного та наукового стилів певного періоду виконані спеціальні дослідження, присвячені аналізу семантико-синтаксичних відношень у складносурядному реченні – приєднувального^{3, 4}, зіставного⁵, градаційного^{6, 7}, та інших типів. Проте зовсім не вивченою на сьогодні проблемою є питання функціонально-стилістичного наповнення поетичних текстів М. В. Никончука, відомого й знаного фахівця-діалектолога. Для його поезій притаманний певний набір сурядних сполучників, що дає змогу визначити творчо-стильову манеру й увиразнити індивідуальність автора.

Зміни спостерігаємо у вживанні сурядних сполучників різних семантичних груп, причому деякі з них виходять за узвичайні стильові межі. Вони дають підстави вважати, що назріла об'єктивна потреба в подальшому всебічному вивченні особливостей реалізації сурядними сполучниками семантико-синтаксичних функцій у складному й простому ускладненому реченнях.

Мета пропонованої наукової студії – простежити основні закономірності у функціонально-стилістичному використанні сполучників сурядності як реалізаторів певного типу семантико-синтаксичного відношення на матеріалі поетичної збірки „Незгаркамін” М. В. Никончука та констатувати усталені тенденції в їхньому функціонуванні.

¹ Вихованець І. Теоретична морфологія української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська. – К.: Унів. вид-во "Пульсари", 2004, с. 157.

² Городенська К. Граматичний словник української мови: Сполучники / Катерина Городенська. – К.; Херсон: Вид-во ХДУ, 2007. – 340 с.

³ Коцюбовська Г. А. Приєднувальні конструкції: функціонально-текстовий аспект: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Коцюбовська Галина Анатоліївна. – Дніпропетровськ, 2002. – 165 с.

⁴ Шульжук Н. В. Складноприєднувальні конструкції у структурі діалогічної єдності / Н. В. Шульжук // Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії: зб. наук. праць Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне: РДГУ, 2004. – Вип. 12. – С. 22–23.

⁵ Греб М. Вираження власне-зіставного значення / Марія Греб // Українська мова та література, 2008. – Ч. 22–24. – С. 65–68.

⁶ Герман К. Ф. Складносурядні речення з градаційними сполучниками / К. Ф. Герман // Українська мова і література в школі, 1972. – № 1. – С. 28–30.

⁷ Спільник Т. М. Градаційне відношення в структурі складних сполучникових конструкцій сучасної української мови: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 "Українська мова" / Т. М. Спільник. – Х., 2004. – 20 с.

Мова аналізованої поетичної збірки вражає логічністю, досконалістю й смисловою завершеністю. Уживання сурядних сполучників переважно як засобів поєднання предикативних частин у складносурядному реченні й рідше однорідних компонентів у простому ускладненому реченні зближує вірші М. В. Никончука з прозовими творами, що надає їм невимушеного оповідного характеру.

Семантичні групи сполучників сурядності неоднорідні в кількісному та якісному вимірах, оскільки до аналізу залучено передусім єднальні, зіставні, протиставні, розділові, градаційно-приєднувальні сполучники, сполучники із подвійним граматичним статусом, а також сполучники, транспоновані в сурядну семантико-синтаксичну сферу з інших семантико-синтаксичних зон сурядності й підрядності. У вживанні поданих груп сурядних сполучників простежуємо низку позиційно-стильових змін.

Із-поміж одиничних єднальних сполучників між предикативними частинами в складносурядному реченні найактивніше функціонує сполучник **і**, що передає загальну єднальну семантику зі значенням одночасності (*Тут парфуми куряться з дула автомата І об траки танкові рвуться пояси* (с. 97); *Блищали вічка, як роса до сонця, І ніч сплітала пальці в несовид...* (с. 99); *Лежали в нім яєчка голубенькі І пташенятка зяпили роти*⁸, (с. 130) та послідовності подій (*...згоріли кочерги, І в цокіт поплив молодий молодець...* (с. 80); *Любов моя, всьому кінець буває, І тіль тоски приходить в кожний дом* (с. 83); *Кохану жінку по біді тривалій Забрав до себе молодою Бог, І старший син помер від хімікалій – Як дуб міцний, на корені засох* (с. 92); *Прийде пора, і яблуні розсиплють На чорну землю білу білизну* (с. 159).

Для увиразнення тривалості дій, процесів чи станів, нанизування подій у своїх поетичних творах автор використовує повторюваний єднальний сполучник **і... і**, напр.: *І гнітять мене в кімнаті Чорні каменюки, І сиджу в холодній хаті Без дітей і внуків* (с. 4); *І не було б сталеної коліїни, І не було б тут залізничних баз...* (с. 55); *І гнулась від зливи униз гороза, І листя збивалось потоком* (с. 93); *І б'є орангутан своїх гаремниць, І люди від макак не віджили* (с. 94); *І до зневіри притискає ноша, І гаснуть струми в тілі, як боліди...* (с. 104); *І гублять зорі на асфальт берези, І жде зими моя горобина...* (с. 106); *І я гарячу тугу не здолю, Вступивши в пелюстковий зорепад, І білою любов'ю відболію, Немов квітучий яблуневий сад* (с. 159). Зауважимо, що порівняно з єднальним сполучником **і... і** меншу стилістичну вагу має його фонетичний варіант **і... й**, зафіксований лише між однорідними компонентами в простому ускладненому реченні для евфонічної побудови думки, напр.: *І чиста хата, й чиста скатертину – Це чисті й буйні сходи на полях* (с. 51).

Деінде в поезіях помітне функціонування повторюваного сполучника **а... а** часткового характеру в єднальній ролі, що, на переконання мовознавців, надає текстам певної експресивності й уживається в емоційно забарвленій

⁸ тут і далі цитуємо за: Никончук М. Незгаркамінь : [книжка віршів] / Микола Никончук. – Житомир, 1993. – 174 с. (із вказівкою на сторінку).

мові^{9, 10} (*А ріка широкая, Сива швидина, А вода глибокая, Що не видно дна* (с. 76).

Активним і єдиним виразником зіставної семантики в поезіях М. В. Никончука залишається сполучник **а**, транспонований із протиставної семантико-синтаксичної сфери, напр.: *Далекі зорі плинуть над рікою І мерехтять, неначе діадери, А я на герці із її дочкою В чужому зореносному едемі* (с. 41); *Полоще вітер вимпели, як гриви, Бадьорий крик упав до хрипоти, А на шляху заноси та обриви Ламають мріям ноги і хребти* (с. 98); *Злітала в хмари синьопера птиця І опиралась на крило орла, А я від спраглоті не міг напитись З солодкого твого джерела* (с. 112); *Робочий день давно к полудню мчить, А я до ранку втомлено готуюсь* (с. 119); *Лис доверху черевом, Звірі різних поз, А внизу під деревом Білий Дід Мороз* (с. 129); *Були у льошки віченьки закриті, А в зайчика гляділи, як живі* (с. 131); *Молодіє планета дівчатами, А мене обсідають літа* (с. 133); *Земля приймає весняні наряди, А ми літа, ми все літа берем* (с. 155); *У лузі розмаїття зорове, А бідна баба при шляхах нидіє* (с. 164).

Семантична група протиставних сполучників як експлікаторів протиставного семантико-синтаксичного відношення в складносурядному реченні в збірці поета представлена слабко. Надибуємо на поодинокі приклади речень із протиставним сполучником **але**, що виражає загальне різке протиставлення двох подій між предикативними частинами складного речення, напр.: *Щасливі сні не відступають грою, Не розтають, як вранішня імла, Але любов не ділиться на троє – Це магія непарного числа* (с. 160).

Неможливо чітко провести межу й у вираженні протиставних і протиставно-допустових семантико-синтаксичних відношень. Так, протиставні сполучники **а**, **але** активно зберігають свої позиції у вербалізації синкретичних семантико-синтаксичних відношень, напр.: *Ти тепло даруєш, вогняний незгар, Ти з пірофілітів, а для нас безцінний* (с. 25); *Дівча моє, ти так ще молода, А вже життя устигло потріпати!* (с. 31); *Подумать лиш – маленький апарат, А завтра буде на другій півкулі!* (с. 82); *Розгубляться брильянти срібноросі, Розійдеться химерство грошове, Потріскалось каміння на Фаросі, А слово вічне в пам'яті живе* (с. 112); *Сил не хвата для побіди, Але для честі хвата* (с. 161); *Ділили ніч, ділили хліб і сіль, А ось любов лишилась нероздільна* (с. 166).

Для посилення й увиразнення протиставної семантики М. В. Никончук використовує сполучники, транспоновані з інших семантико-синтаксичних зон сурядності та підрядності. Помітна тенденція до послідовного вживання власне-єднального сполучника **та** в цій функції, пор.: *Подарований милістю скором Відкриває людську доброту, Та мені аніскільки не сором За велику мою пісноту* (с. 13); *Тепер ми всесильні, як маги, Не їли лиш масла від птиці,*

⁹ Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. – 4-е вид. – К. : Вища школа, 1972. – Ч. I, с. 188.

¹⁰ Герман К. Ф. Структурно-семантичний аналіз складносурядних речень сучасної української літературної мови / К. Ф. Герман. – Чернівці, 1973, с. 24.

Та з смаком їх соломахи Зрівнятись ніщо не годиться (с. 15); *Купайся в морі натовпної слави, Та ні один голодний і холодний Не збудував свободної держави* (с. 36); *Хтось придумав мудро, об'єднав до речі Кратери Венери і земні горби, Та мене вражають не космічні речі, А прості опеньки, лісові гриби* (с. 70); *Ти – як шедевр, та я приватник дрібний...* (с. 71). Свого часу дослідники наголошували, що реалізація сполучником **та** протиставної семантики не досить чітка, бо тут збережено „відтінок приєднання й додавання, властивий йому в єднальній функції”¹¹. У староруській мові **та** обмежено функціонував у протиставній ролі, а в пізніших текстах його вживали як зіставно-протиставний¹².

На відміну від **та** єднальний сполучник **і** зрідка виражає власне протиставну семантику, натомість частіше набуває стилістичної ваги як маркер протиставно-допустових семантико-синтаксичних відношень, завдяки чому він поповнює арсенал сполучників сурядності-підрядності, поєднуючи предикативні частини в складносурядному реченні (*Заполонили будні божі храми, І за вітар іде не кожна статъ* (с. 83).

Щодо сполучників, транспонованих зі сфери підрядних у сферу протиставних семантико-синтаксичних відношень, у ролі експлікаторів неспеціалізованих семантико-синтаксичних функцій із протиставно-обмежувальним значенням ужито підрядний часовий сполучник **тільки** (*Спеціалізація тільки по інтиму, Тільки те скривається, що нельзя не скритъ* (с. 97); *Загазованість межі допусту Перевищує в сорок раз, Тільки митники місцем попусту Не поступлятья ради нас* (153) і допустовий сполучник **хоча** – із допустово-протиставним відтінком у значенні (*Та я на тебе не складаю лиха, ...Хоча вина твоя таки велика...* (с. 112); *Моя позиція не поза І не геройство простака, Хоча нелегко рачки повзатъ Після тяжкого верстака* (с. 142).

Семантична група розділових сполучників у поетичній збірці „Незгаркамінъ” М. В. Никончука в кількісному вимірі представлена слабо.

Якщо донедавна (зокрема, це помітно в художніх творах середини ХХ ст.) розділові сполучники **або, або... або** були найактивнішими виразниками розділових семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами в складносурядному реченні чи між однорідними членами в простому ускладненому реченні¹³, то сьогодні вони відчутно звузили свої функціонально-стильові параметри порівняно з розділовими сполучниками **чи, чи... чи**, що дедалі розширюють межі свого використання.

Тенденція до поступової заміни розділових сполучників **або, або... або** на **чи, чи... чи** помітна й в аналізованій збірці. Тут спостерігаємо переважне функціонування сполучників **чи, чи... чи**, що сприяє увиразненню питальності й можливості вибору для реалізації певних ідей, напр.: *Коли*

¹¹ Курс сучасної української літературної мови / [за ред. Л. А. Булаховського]. – К. : Рад. школа, 1951. – Т. 2. Синтаксис, с. 165–166.

¹² Історія української мови : Синтаксис / [Г. П. Арполенко, А. П. Грищенко, В. В. Німчук та ін.]. – К. : Наук. думка, 1983, с. 311–312.

¹³ Історія української мови : Морфологія / [С. П. Бевзенко, А. П. Грищенко, Т. Б. Лукінова та ін.]. – К., 1978, с. 457.

поміж ангелів чорта їси **Чи** редьку гризеш для блюзиру... (с. 102); **Чи** не наш супутник розбудив уранці, **Чи** не наш Гагарін оцчасливив світ... (с. 70); **Чи** вернуться з війни чоловіки, **Чи** сиротами дітей не залишать? (с. 121); Тверда земля горіла під ступнею – **Чи** фатум був, **чи** Бог у кості грав... (с. 146); **Чи** плоть віддам до монастирських веж, **Чи**, як магнат, в сліпий загул порину... (с. 166). Упровадження подібних мовних змін лінгвісти пояснюють намаганням авторів повернути в ужиток функціонально рівнозначні до використовуваних досі сполучники, передусім ті сполучники, що „становлять морфолого-синтаксичну специфіку української мови”¹⁴.

Деінде в контексті М. В. Никончук уживає сполучниковий комплекс **чи...чи... а** для вираження розділово-допустово-протиставного семантико-синтаксичного відношення, що посилює експресію у вираженні почуттів та увиразнює емоційний стан героя, напр.: **Чи** броджу в лісовій хмеречі, **Чи** на лиця гляджу слово, **А** про тебе солодкі речі, **А** про тебе завітне слово (с. 170).

Дещо іншу спеціалізацію в збірці поезій виявляє парний розділовий сполучник **то... то** як реалізатор розділових семантико-синтаксичних відношень зі значенням чергування подій, процесів чи явищ. Він сприяє орозмовленню поетичного контексту й співвіднесенню віршів із фольклорними джерелами, напр.: **То** дощ затягне, лє, неначе з відер, **То** прилітають бурі немалі (с. 106). У складносурядних реченнях сполучник **то... то** вказує на події, які, на думку мовознавців, відбуваються в різних часових вимірах¹⁵ і почергово замінюють одна одну¹⁶. Для емоційного підсилення другого складника повторюваного сполучника автор зрідка використовує частку **а**, завдяки чому увиразнює значення попереднього однорідного члена речення й надає висловленню градаційного відтінку, напр.: **То** жне серпом, **а то** руками рве (с. 164).

Семантична група градаційних сполучників, що поступово зазнає оновлення кількісного складу, також слабо представлена в збірці поетичних текстів. Натрапляємо тільки на просте ускладнене речення, де градаційно-приєднувальний сполучник **та ще й** виконує роль виразника градаційного семантико-синтаксичного відношення й посилює значення попереднього складника, напр.: **Терпїть нетверезі бравади, Підносить друшкам на коня Та ще й** молодців шанувати За гонор вчорашнього дня (с. 143).

Відзначені закономірності у функціонуванні сурядних сполучників на матеріалі поетичної збірки „Незгаркамінь” М. В. Никончука дали підстави узагальнити тенденції до:

1) орозмовлення й експресивізації мови українських поетичних текстів (повторюваний єднальний сполучник **а... а** часткового характеру);

¹⁴ Городенська К. Г. Функціональні зони сполучників в українській науковій мові / К. Г. Городенська // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць. – К. : КНЕУ, 2005. – Вип. VI, с. 8.

¹⁵ Загнітко А. Теоретична граматики української мови : Синтаксис / Анатолій Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001, с. 162.

¹⁶ Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови : [навч. посібник] / М. У. Каранська. – К. : Либідь, 1995, с. 185–186.

2) повернення до широкого вжитку власне українських відповідників сурядних сполучників (розділові сполучники **чи, чи... чи**, що обмежують використання **або, або... або**);

3) активізації транспозиційних переходів сполучників із інших семантико-синтаксичних сфер сурядності й підрядності в протиставну семантико-синтаксичну сферу (власне єднальні сполучники **та, і**; підрядний часу **тільки** та підрядний допусту **хоча**);

4) розширення функціонально-стилістичних параметрів сполучникових комплексів для вираження розділово-допустово-протиставних семантико-синтаксичних відношень (**чи... чи... а**).

Отже, проведений аналіз функціонально-стилістичних особливостей сурядних сполучників у поетичній збірці „Незгаркамінь” М. В. Никончука посилить науково-практичний рівень досліджень із граматики і лінгвостилістики й дасть змогу в подальшому здійснити кількісні підрахунки про вживання сполучників у різних стилях сучасної української літературної мови.

Потребу й надалі продовжувати подібні дослідження пояснюємо необхідністю спостережень над використанням сурядних сполучників, що дозволяє здійснити порівняльний аналіз сполучникової системи ХХ і ХХІ століть та зробити науково виважені узагальнення.

Halyna Veselska. Functioning of Coordinative Conjunctions in M. V. Nykonchuk's Poetry

In the article the main features in functioning of coordinative conjunctions are analysed, the typical and untypical realization of their semantico-syntactical functions are determined, the circle of the most used coordinative conjunctions is described.

Key words: *coordinative conjunction, compound sentence, semantico-syntactical function, transiting semantico-syntactical sphere.*

Галина Весельская. Функционирование сочинительных союзов в поэтическом творчестве Н. В. Никончука

В статье исследованы основные закономерности в функционировании сочинительных союзов, определены типические и нетипические проявления их синтаксической функции, очерчен круг наиболее употребительных сочинительных союзов.

Ключевые слова: *сочинительный союз, сложносочиненное предложение, семантико-синтаксическая функция, транспозиционная семантико-синтаксическая сфера.*